

LEND

Kapitola 7 Krizy solidarity

Určitá míra mezilidské solidarity je jedním z předpokladů fungování společnosti, ba je přímo předpokladem její pouhé existence. Válka všech proti všem by byla osudem „společnosti“, ze které by solidární vazby zcela vymizely. Solidarita a sociabilita jsou proto v jistém smyslu synonyma.

Původní formy solidarity měly podobu vzájemnosti, která byla dána společnou příslušností ke skupinám rodinným, příbuzenským, sousedským, později také gildovním, cechovním, církevním a podobně. Tyto skupiny představují také první formy pojištění proti životním rizikům a příslušnost k nim je v tradičních společnostech, jež nedisponovaly jinými stejně spolehlivými pojistnými mechanismy, základní podmínkou přežití. Takové přirozeně vzniklé skupiny fungovaly jako seberegulační systémy, jež se udržovaly v rovnováze pomocí mobilizace svých vlastních zdrojů (Castel 1995: 53).

S rozvojem modernity jsou postupně primární formy solidarity nahloďavány a rozkládány, a to zejména působením trhu a státní moci. Zatímco z hlediska trhu představuje primární sociabilita zónu šedé ekonomiky, pro státní moc, jež žárlivě usiluje o kontrolu nad životem občanů, představuje přirozená sociabilita nebezpečný objekt alternativní loajality, kterou se stát snaží odstranit v úsilí o získání mocenského monopolu.

Zejména první polovina 19. století byla obdobím, kdy v důsledku industrializace rychle postupoval rozklad mechanismů primární solidarity, aniž by na jejich místě stačily vyrůst nové mechanismy sociálního zajištění. Výsledkem byly velké masy vykořeněných existencí, výrazný nárůst anomie a prudké výbuchy sociálního napětí.

V tomto prostoru a za těchto podmínek se rozvíjela sekundární, uměle budovaná solidarita, jejímiž prvními izolovanými projevy byly kromě almužen a církevní charity špitály a sirotčince. Od poslední třetiny 19. století získává sekundární solidarita stále systematictější podobu, která vrcholí v instituci sociálního státu. Sociální stát reaguje na skutečnost, že individua byla zbavena velké části svých dřívějších (primárních) sociálních opor, a ve vzniklém vakuu se snaží suplovat potřebu bezpečí pomocí uměle budovaného systému pojištění, který je vystavěn na ose zaměstnaneckého poměru.

Členitý systém pojištění zprostředkovaný sociálním státem nedodával masám dělníků a zaměstnanců pouze materiální bezpečí, ale zařazoval je do řádu moderní společnosti jako jeho plnohodnotné členy. Sociální stát kompenzoval dělníkům a zaměstnancům jejich podřízené a závislé postavení tím, že jim

umožnil stát se občany v systému sociálních práv a adekvátně tomu zvýšit míru spotřeby a životní úroveň. Tim výrazně snižoval pocit vykořevení, vedl k poklesu sociálního napětí a pacifikoval široké vrstvy závislých a nemajetných.

I když byl sociální stát od počátku založen na moderních hodnotách meziindividuální a meziskupinové (sekundární) solidarity, spolu s jeho vývojem dochází pozvolna k zeslabování všech forem solidarity a tento proces se projevuje současně v mnoha oblastech a vztazích. Všechny tyto případy desolidarizace sílí v průběhu druhé poloviny 20. století a slévají se na jeho konci do podoby akutní krize sociálního státu.

7.1 Projevy poklesu solidarity

K poklesu solidarity v rámci sociálního státu dochází prakticky ve všech oblastech, jež jsou zasaženy jeho vnitřními problémy, tedy v souvislosti s flexibilizací práce, v souvislosti s krizí rodiny, v důsledku stárnutí populace a podobně.

Proces flexibilizace práce vede k tomu, že pouze část zaměstnanců si podržuje plnohodnotnou práci. Tito lidé tvoří tvrdé jádro těch, kdo mají zaměstnání relativně stabilní a dobře placené s perspektivou vzestupu či alespoň udržení své pozice. Ostatní klesají na zaměstnaneckou periferii, kde vedle sebe nalezneme několik typů pracovníků. Jednak jsou to ti, kdo pracují sice na plnou pracovní dobu, jejich kvalifikace je však snadno nahraditelná a mohou být lehce vystřídáni pracovní silou v lacinějších zemích. Jsou zde však také ti, na něž zbyla jen prekarizovaná práce, tedy práce dočasná a na sníženou pracovní dobu, lidé s nízkými výdělky, kteří se pohybují mezi nárazovými šancemi na přechodné zaměstnání. Jejich pracovní podmínky jsou často na samém okraji zákoníku práce, možnost chránit svá práva kolektivně je nedbatelná, jejich odborová organizovanost je mizivá.

Řevnivost mezi různě zvýhodněnými skupinami na trhu práce je vysoká, vazby solidarity zde téměř neexistují v rámci jednotlivých zemí a už vůbec ne mezi nimi. Jak poznamenává André Gorz, také ty firmy, které se snaží udržet plnohodnotná místa pro své zaměstnance, tak mohou činit jen za předpokladu, že přenesou vyrovnávání tlaků kolísající tržní poptávky na své subdodavatele. Druhou stranou jistoty zaměstnání v mateřské firmě se tak stává prekarita zaměstnání a sociální nejistota na jiných místech ekonomiky.

Celoživotní zaměstnání a sociální integrace pracovníků se stávají výjimečným privilegiem rezervovaným pouze pro elitu. Tato strategie vede k prohlubování duálního charakteru ekonomiky vyspělých zemí (Gorz 1988: 110).

Pevné jádro zaměstnanců zůstává ovšem zároveň pod velkým tlakem, který směřuje k tomu, aby namísto kolektivního vyjednávání nastoupily individualizované pracovní smlouvy. To mezi nimi zvyšuje rivalitu. Spojuje je pouze jejich odpor k pracovníkům periferním, na které, podle svého názoru, doplácí vyššími daněmi a vyššími odvody na pojistném.

Pracovníci na periférii trhu práce čelí zase stálým tlakům na snižování mzdy a zhoršování sociálních práv, o nichž se jim tvrdí, že jsou ve srovnání s pracovní silou v laciných zemích zbytečně přebujelá. Oni zase vytýkají zaměstnancům, kteří ještě mají plnohodnotnou práci, že jsou v systému zabezpečení privilegováni na úkor těch ostatních.⁶²

Navíc existuje v oblasti práce výrazná desolidarizace mezi těmi, kdo jakoukoliv práci mají, a těmi, kdo nemohou na trh práce vůbec proniknout, ať již se jedná o mladé lidi hledající své první zaměstnání, o osamělé nezaměstnané matky, anebo o neperspektivní stárnoucí muže a ženy.

Také v důsledku zvýšení křehkosti rodiny a proměn jejího charakteru vznikají nové formy desolidarizace. Zdrojem napětí je v této oblasti především rozpor mezi těmi, kdo omezili počet svých dětí a získali tím jednostranné zvýhodnění, oproti těm, kdo děti mají. Tito lidé sami na výdajích na děti ušetřili, ve stáří však o ně budou (přínejmenším částečně) pečovat právě potomci těch, kdo si pořídili děti a spolu s nimi – velmi reálné riziko nižší životní úrovně. Podle propočtů jsou disponibilní finanční prostředky bezdětné rodiny v současné době v Německu zhruba desetkrát vyšší než finanční prostředky rodiny se třemi dětmi (Döring 1999: 57). Je svým způsobem přirozené, že v tomto systému nejsou děti vnímány jako důležitá opora ve stáří, nýbrž spíše jako tíživé ekonomické závaží přítomnosti.

Tato forma desolidarizace by měla být, podle názoru některých, řešena mnohem výraznější podporou rodin s dětmi, které vytvářejí rezervu pro placení starobních důchodů všem, tedy i bezdětným. Ti, kdo žádné děti nevychovávali, tedy černí pasažéři průběžného důchodového systému, by měli být daňově více zatíženi a zároveň by se jim měly o něco redukovat příjmy ve stáří z veřejných zdrojů. Dnešní penzijní systém však naopak uděluje nezanedbatelné prémie za bezdětnost v podobě možnosti bezdětných párů odkládat si na stáří více v kapitálovém penzijním systému (Kaufmann 1997: 82).

Stejně tak, jako je ohrožena solidarita mezi rodinami s dětmi a bezdětnými páry, je ohrožena také solidarita mezigenerační. Právě demografické problémy se staly oblíbeným nástrojem útoků proti organizované solidaritě. Jde o to, že dnešní generace ekonomicky aktivních platí v řadě vyspělých zemí na pen-

⁶² Pro zhoršování poměrů na trhu práce je ostatně příznačné, že podmínky, které byly ještě v nedávné minulosti normou, jsou stále více označovány za nezasloužené a neudržitelné privilegium.

zijní zajištění nejvíce v celé historii penzijního pojištění. Generace dnešních důchodců pobírá zase nejvyšší penze v historii. Ti, kdo na dnešní důchodce v průběžném systému platí, budou mít však jednu penze výrazně nižší, což je dáno logikou stárnutí populace i již zmíněnými změnami na trhu práce.

Podobná logika, jaká vládne ve vztazích mezi starými a mladými, funguje také ve vztahu mezi zdravými a nemocnými. Mladší generace ekonomicky aktivních, které ze svých příspěvků financují systém zdravotního pojištění, z něj čerpají mnohonásobně méně prostředků než starší generace, které již do tohoto systému nepřispívají.

7.2 Sebedestrukce solidarity

Vážný problém sociálního státu spočívá v tom, že i když se formálně odvolává na myšlenku solidarity, sám svým fungováním solidaritu v nejednom ohledu ohrožuje, podryvá a rozkládá. Velice kritický je v tomto ohledu vůči sociálnímu státu André Gorz: „Sociální stát je třeba chápat jako náhražku společnosti. Při neexistenci společnosti schopné seberegulace, reguloval po dobu pětadvaceti let trvání fordistického kompromisu expanzi ekonomiky a fungování trhu. Institucionalizoval kompromisy kolektivního vyjednávání mezi třídami (jež byly překřtěny na sociální partnery) a činil rozvoj ekonomické racionality sociálně tolerovatelným a materiálně únosným díky pravidlům, která jí uložil, a díky hranicím, kterými ji sevřel. Nikdy však nebyl tvůrcem společnosti a nemohl jím ani být. Peněžní přerozdělování plodů ekonomické expanze, systémy sociálního zajištění, povinného pojištění, ochrany apod. více či méně úspěšně nahrazovaly mizející solidaritu a slábnoucí sociální vazby. Nevytvářely však žádnou solidaritu novou. Tento stát redistribuoval málo průhledným a nepřímým způsobem část sociálně produkovaného bohatství, aniž by se přitom vytvářely jakékoliv vazby solidarity mezi jednotlivci, vrstvami a třídami. Občané totiž nebyli aktivními subjekty, ale pouze objekty v kategoriích plátců pojištění, daňových poplatníků a adresátů dávek“ (Gorz 1988: 294).

Podle jiných analytiků se stal sociální stát v jistém smyslu obětí svého vlastního úspěchu. Podařilo se mu výrazně rozšířit a stabilizovat střední vrstvy, tedy vrstvy vyznačující se mentalitou vyhraněného individualismu. Právě příslušníci těchto vrstev nyní stojí v prvních řadách těch, kdo brojí proti solidaritě.

Ať již sociální stát svoji povahou bezprostředně solidaritu vylučuje, anebo ji likviduje zprostředkovaně péčí o vrstvy, které solidaritu neuznávají, v každém případě se v jeho rámci rozvíjí spirála sebedestrukce solidarity.

Dochází k tomu především na poli generačního problému a také v oblasti trhu práce. V obou případech narůstá počet lidí závislých na přerozdělování příjmů, což zhoršuje poměr mezi těmi, kdo sociální stát financují, a těmi, kdo z něho profitují. Aby odškodnil rostoucí část populace, která je z trhu práce vylučována, měl by stát stále více zvyšovat zdanění práce. Velká část ceny práce pak slouží ke kompenzaci příspěvků těch, kdo jsou z práce vyloučeni. To vyvolává zpětně redukcí poptávky po práci a celý nepoměr se jen umocňuje. Obecně pak narůstá rozdíl mezi počtem těch, kdo přispívají na sociální pojištění, a počty těch, kdo na ně mají nárok, ať již z důvodu růstu počtu nezaměstnaných, zvyšováním počtu rodin s jedním živitelem, nárůstu počtu studentů, důchodců atd.

Dalším zdrojem poklesu a zproblematicování solidarity poskytované v rámci sociálního státu jsou četné případy, kdy solidarita vyžadovaná jedněmi jde na úkor druhých, kteří se pak cítí znevýhodněni. V rámci sociálního státu tak vznikají nové nerovnosti nejen mezi příjemci sociálního zajištění a těmi, kdo toto zajištění hradí, ale také mezi těmi, kdo mají nároky jisté, a těmi, kdo si jimi jisti nejsou. Tato hranice prochází často mezi skupinami, které mají své nároky jistě korporativně, a těmi, kdo organizováni nejsou (nezaměstnaní, chudí, sociálně vyloučení apod.).

Další napětí a doprovodná desolidarizace se vytváří například mezi podnikateli a zaměstnanci tržního sektoru na straně jedné a zájmy zaměstnanců veřejných služeb na straně druhé.

Proces desolidarizace prochází určitými kvalitativními stupni a může dosáhnout různě velké hloubky s různě závažnými důsledky. V počínající fázi má podobu toho, co německý badatel F. X. Kaufmann (1997) označuje termínem „individuální desolidarizace“. Jde o obyčejnou snahu jednotlivců mít výhody z účelového využívání zákonů na sociální ochranu. Může to mít podobu zneužívání sociálních výhod, ale také daňových úniků ze strany bohatých, či podobu účasti v šedé ekonomice ze strany sociálně potřebných.

Systematičtější formou desolidarizace – Kaufmann ji označuje jako „desolidarizaci kolektivní“ – je snaha celých organizací a firem přehodit břímě vydržování sociálního státu na ty, kdo mají ve společnosti horší postavení a menší vliv. Tato snaha bývá doprovázena třetí a nejradikálnější formou, takzvanou „kulturní desolidarizací“, tedy snahou revidovat hodnoty, na nichž je sociální stát založen, nastolit právo silnějšího či výkonnějšího, a tak zpochybnit samotné normativní základy sociálního státu.

Veřejnost je vůči různým formám desocializace různě tolerantní. Četné výzkumy potvrzují vcelku banální zjištění, podle něhož solidarita v podobě univerzálních programů využitelných všemi (zajištění v nemoci a ve stáří) má ve veřejnosti mnohem větší podporu než ty formy solidarity, které se vztahují

jen na některé zvláštní skupiny obyvatelstva (programy na podporu chudých, bezdomovců, ale také rodin s malými dětmi apod.). Je to absurdní, protože programy na podporu nejchudších spotřebovávají jen zlomek veřejných výdajů, takže jejich redukce by tíživou situaci sociálního státu neřešila.⁶³

Problémy sociálního státu mají být, jak známo, řešeny pomocí jeho modernizace. Zde spočívá mnohem závažnější otázník. Pokles meziosobní a meziskupinové solidarity představuje jeden z nejvýznamnějších příznaků postupující krize sociálního státu, a mechanismy takzvané modernizace, jež mají tuto krizi údajně vyřešit, neobsahují v sobě bohužel nic, co by bylo schopno upadlou solidaritu oživit. Právě naopak, dále ji oslabují a činí tak především ve dvou ohledech.

Jednak tím, že se zdůrazňují pouze čistě technické aspekty různých modernizačních procedur, což otázku solidarity zamlžuje a zakrývá. Dizajnéri modernizace podrobně diskutují například otázky různých systémů penzijního zabezpečení a odstupňování různých typů sociálních dávek. Dohadují se, jakou váhu mají mít při financování sociálních výdajů daně a v jakém rozsahu je třeba ponechat sociální pojistné. V případě daní zvažují, v jakém poměru nastavit daně přímé a nepřímé, jak vyladit daň z přidané hodnoty, nakolik zapojit daně z majetku. U pojistného rozebírají váhu spoluúčasti zaměstnanců a zaměstnavatelů a řadu dalších parametrů.

Nevěnují přitom prakticky žádnou pozornost obecnější filozofii pojištění, ve které hraje právě hodnota solidarity zcela zásadní roli. To souvisí se skutečností, že navrhovaná opatření zpravidla se solidaritou příliš nepočítají a mnohem větší důraz kladou na aktivizaci jednotlivců, kteří mají své problémy řešit iniciativně sami bez ohledu na to, mají-li k tomu potřebné zdroje.

Je vysoce pravděpodobné, že v důsledku tohoto typu „modernizace“ dojde ke zvýraznění polarizace ve společnosti. Spolu s tím lze očekávat další výrazný pokles míry meziskupinové solidarity. Takový vývoj by totiž vedl jen k dalšímu prohloubení krize pojišťovacího paradigmatu.

7.3 Krize pojišťovacího paradigmatu

Sekundární solidarita uměle vytvářená sociálním státem vycházela z toho, že malé a lokální skupiny, z nichž se skládala předprůmyslová tradiční společnost, byly v moderní společnosti nahrazeny početnými kategoriemi lidí, kteří

⁶³ Například v Německu spotřebovává péče o sociálně nejslabší (Sozialhilfe) pouze 4% výdajů sociálního státu.

se navzájem sice zpravidla vůbec neznali, nacházeli se však v prakticky totožných podmínkách a čelili v zásadě stejným sociálním rizikům.

Ideální mechanismus jejich zabezpečení představoval v této situaci systém sociálního pojištění. Jak konstatuje Pierre Rosanvallon (1995), sociální pojištění funguje na principu neviditelné ruky, která zcela automaticky produkuje bezpečí a solidaritu, aniž by jednotlivci byli vedeni ušlechtilostí a ohledy vůči druhým.⁶⁴ Díky pojištění už sociální politika neměla potřebu sahat k morálním kategoriím. Mechanismus pojištění smiřuje zájmy společnosti a individua zcela automaticky a bez intervence morálky, neboť umožňuje každému jednotlivci mít výhody z výhod celku, zároveň však ponechává každému svobodu existovat jako nezávislý jedinec. Tím se liší systém pojištění výrazně od vazeb primární solidarity, jež svazovaly členy skupiny a snižovaly na minimum prostor pro jejich osobní svobodu.

Klasický systém pojištění zaváděný sociálními státy posiloval představu o rozložení zodpovědnosti na celou společnost, tedy o její socializaci. Otázka hledání viny za neúspěch byla spíše druhotná. Důležitější bylo nalézt uspokojivé odškodnění, jež poškozeného pojištěnce utvrdí ve víře ve správnost jeho investice a učiní celý systém atraktivnější pro druhé, kteří se cítí být ohroženi ve srovnatelné míře jako on.

Dnes je ovšem pojišťovací paradigma v krizi. Vycházelo z předpokladu, že rizika jsou rovnoměrně rozložena a čistě náhodná.⁶⁵ Dnešní společnost se však stále více rozpadá do skupin, jejichž situace a perspektivy jsou nesouměřitelné. Sociální exkluze a dlouhodobá nezaměstnanost se týká různých skupin lidí v různé míře. Navíc to jsou stále více stabilní, nikoliv jen přechodné stavy. Podobně je tomu v případě neplnohodnotných forem práce nebo v případě závislosti bezmocných a chudých starých lidí.

Systém solidárního pojištění byl navíc založen na předpokladu existence jakéhosi „závoje nevědomosti“, který znemožňuje jednotlivcům přesněji odhadnout míru rizik, jimž jsou v poměru ke druhým vystaveni. Tento závoj nevědomosti před námi stále více poodhaluje věda. Například pokroky genetiky ukazují, že mnoho závažných nemocí se neprojeví náhodně, ale jsou již obsaženy v naší genetické výbavě. Riziko se tak stává mnohem předpověditelnější a výrazně osobnější. Vrozené získává převahu nad získaným. Protože nejsou všichni ohroženi ve stejné míře, přestává mít smysl, aby všichni platili stejně na pojistném.

⁶⁴ Rosanvallonovo přirovnání principu sociálního pojištění k mechanismu neviditelné ruky poněkud zakrývá skutečnost, že existují dva odlišné principy pojištění, z nichž jen jeden – soukromé pojištění – funguje na čistě tržním principu také po technické stránce, když uvádí do vztahu výši pojistného a výši rizika.

⁶⁵ Tento předpoklad byl naposledy splněn ve společnosti silných středních vrstev. V takové společnosti je každý ohrožen ve srovnatelné míře a vcelku náhodně. Stagnace a rozklad středních vrstev může tedy krizi pojišťovacího paradigmatu jedině prohloubit.

Silnou stránkou sociálního státu byl kdysi vynález mechanismu pojištění, který dokázal překonat omezení primárních forem solidarity. Zároveň se však nový systém pojištění stává jeho výraznou slabinou, jakmile se závoj nevědomosti ohledně distribuce rizik ve společnosti začal rozplývat. Mechanismus pojištění byl založen na prostém kalkulu, neměl v sobě nic morálního, spočíval pouze na ochotě dostatečného počtu navzájem si cizích a vzájemně lhostejných lidí pojistit se proti předpokládaným a přitom nepředpověditelným společným rizikům. Pokrok vědy umožňuje předvídat a sociálně lokalizovat stále větší počet sociálních, zdravotních a dalších rizik, solidarita založená na nevědomosti se začíná rychle rozplývat. Nikoliv snad proto, že by se lidé stali sobečtějšími, než byli dříve. Stali se pouze informovanějšími.

Pierre Rosanvallon předpokládá, že krize pojišťovacího paradigmatu zvýší roli daní při financování sociálního státu. To proto, že pojištění přestává fungovat, jakmile příliš naroste rozdíl mezi klesajícími počty těch, kdo platí sociální příspěvky, a rostoucími počty těch, kdo na ně mají právo.

Příspěvky na pojištění jsou navíc vázány na placenou práci, kterou v podmínkách rostoucí celosvětové konkurence neúměrně prodražují. Proto Rosanvallon navrhuje příspěvky na pojištění snížit a naopak daně v adekvátním poměru zvýšit.⁶⁶

Jiným, dlouho diskutovaným a zdánlivě velice radikálním opatřením ke zvýšení solidarity v rámci celé společnosti by bylo zavedení takzvaného občanského platu. Byl by pobírán každým občanem ve stejné výši od dosažení plnoletosti až do smrti. Byl by vyplácen v takovém rozsahu, aby kryl všechny základní potřeby, což by umožnilo odbourat četné sociální dávky i podporu v nezaměstnanosti a zrušit státem vyplácenou penzi. Přiměřeně vysoký občanský plat by umožňoval každému svobodnou volbu, zda chce či nechce pracovat, studovat, cestovat, popřípadě se věnovat jiným aktivitám.

Zavedení občanského platu – a to i v případě, že by byl ufinancovatelný – by ovšem vedlo k vážným problémům. V zásadě by to umožňovalo firmám snížit o jeho výši vyplácené mzdy s poukazem na to, že zaměstnanci mají své základní potřeby tak jako tak pokryté. Představoval by tedy formu masivních dotací soukromým podnikům krytou z daní daňových poplatníků.

Výše daní a poplatků odevzdávaných firmami by naopak poklesla adekvátně poklesu jimi vyplácených mezd.

⁶⁶ Jedno z možných řešení vidí v zavedení takového typu daní, které by byly placeny všemi, a tak by zvyšovaly míru celospolečenské solidarity. Příkladem může být CGS (Contribution sociale généralisée), tedy příspěvek z příjmů jakéhokoliv druhu vybíraný ve stejné výši ode všech občanů včetně důchodců. Příspěvek je určen na vyplácení rodinných příspěvků, čímž posiluje jednak mezigenerační solidaritu, jednak solidaritu mezi rodinami s dětmi a bezdětnými jednotlivci a páry.

Navíc by vedlo ustavení občanského platu k tomu, že by byl bagatelizován problém nezaměstnanosti s odkazem na to, že všichni občané mají základní potřeby beztak zajištěny. Zisky firem by naopak vzrostly, a to v situaci, kdy klesá šance přimět zejména velké firmy k tomu, aby se úměrně své finanční síle podílely na financování sociální solidarity.

7.4 Desolidarizace, o které se nemluví

Pokles solidarity, který ohrožuje fungování celého systému pojištění, se netýká zdaleka jen vztahů mezi jednotlivými skupinami a kategoriemi obyvatel. Celá konstrukce sociálního státu je ohrožena, jakmile pomine vzájemná solidarita mezi firmami a jejich zaměstnanci. Právě k tomu ovšem dochází v souvislosti s globalizací. Firmy se přestávají chovat sociálně zodpovědně.

Ve Francii i v dalších rozvinutých sociálních státech byly například nejvyšší platy ještě v šedesátých a sedmdesátých letech 20. století poměrně výrazně limitovány. To umožňovalo provádět redistribuci uvnitř masy námezdních a získávat zdroje pro výplaty nejnižších mezd pro nekvalifikované (SMIC). Mluvílo se tehdy o „neviditelné sociální politice“ firem. Naopak mladí lidé v té době akceptovali nižší platy, protože věděli, že s věkem a s léty odpracovanými u firmy jim porostou. Tím se podíleli na subvencování platů svých starších kolegů. To vše skončilo v osmdesátých letech 20. století, kdy rozdíl mezi platy začínají přímo astronomicky narůstat.

Sociální zodpovědnost se v podmínkách zostřené konkurence stává pro firmy brzdou ve zvyšování jejich kompetitivity na světových trzích. Svoji konkurenceschopnost posilují za pomoci strategie vnější a vnitřní flexibility. Vnější flexibilita přitom znamená, že firma přechází z hierarchické formy organizace na formu síťovou, kdy její stabilní centrum je propojeno se sérií pružně se obměňujících periferních subdodavatelů, kteří nejsou zaměstnanci firmy. Veškerá konkurence a tržní nejistota se přesunuje právě mezi tyto subdodavatele. Doprovodným jevem je vzrůst neplnohodnotných pracovních kontraktů a vysoké riziko nezaměstnanosti na periférii firemních sítí.

Strategie vnitřní flexibility spočívá v tom, že firmy formují svůj vlastní personál tak, aby pružně reagoval na rychle se měnící požadavky trhu. Cenou za to je eliminace těch, kdo nejsou schopni rychle se přizpůsobovat.

Obojí strategie znemožňuje podnikům pokračovat v sociálně integrační funkci. Naopak, začínají stále více fungovat jako stroje na produkování sociální zranitelnosti, jako stroje na exkluzi (Castel 1995: 656).

Firmy, puze tlaky globalizace, porušily pakt solidarity jak se svými zaměstnanci, tak také se státem a snaží se přenášet své vlastní náklady na oba

bývalé partnery. Na zaměstnance přenášejí stále větší část nákladů na udržování a reprodukci jejich pracovní síly tím, že jim přestávají přispívat na vzdělávání, rekvalifikaci, rekreaci, ale také na zdravotní a penzijní pojištění. V průběhu „modernizace“ jsou tyto náklady přenášeny na samotné zaměstnance či na formálně nezávislé subdodavatele.

Zároveň firmy přenášejí péči o svoji vlastní prosperitu v nebývalé míře na stát.⁶⁷ Nejde přitom zdaleka jen o stále košatější nabídky investičních pobídek, které velkým nadnárodním korporacím umožňují využívat prakticky zadarmo infrastrukturu hostitelské země, získávat hluboko pod cenou pozemky a prostory pro svoji činnost, dosahovat obrovských daňových úlev a těšit se z daňových prázdnin.

Mnoha domácím firmám navíc pomohl stát hradit z peněz daňových poplatníků jejich přechod z pevných organizací k síťovému uspořádání. Sociální stát totiž vydatně subvencoval rušení míst ve velkých průmyslových podnicích (například skrze příspěvky na odchod do předčasného důchodu), zároveň subvencoval tvorbu pracovních míst v malých periferních podnicích služeb (například skrze příspěvky na stáže a na rekvalifikační kurzy). Často šlo přitom jen o reorganizaci v rámci jednoho velkého podniku, který přitom nejdou snížit příjmy bývalých zaměstnanců převedených na subdodavatele a ještě za to dostal příspěvky od státu. Poté, co za peníze daňových poplatníků firma zvýšila svoji konkurenceschopnost, začala hlasitě protestovat proti příliš zbytnělému sociálnímu státu a hrozit odchodem do ciziny, pokud jí nebudou sníženy daně (Boltanski 1999: 343).

Probíhající transformace ekonomik v podmínkách globalizace spolu s přechodem k ekonomice služeb a s prohlubující se krizí sociálního zajištění vedly k novému uspořádání ekonomicko-sociálních sektorů a k přerušování vazeb solidarity mezi nimi. Podle francouzského sociologa Francois Dubeta lze z tohoto hlediska identifikovat v rámci jednotlivých zemí čtyři velké sektory.⁶⁸

Nejprestižnější postavení mají „les compétitifs“, tedy silné firmy orientované na vývoz a dominující celému ekonomickému sektoru. Tyto firmy jsou nuceny podřídit veškeré své chování udržení vlastní světové konkurenceschopnosti. Díky svému strategickému postavení mají možnost vystupovat vůči státu z pozice síly a vyžadovat všemožná privilegia a úlevy. Stát naopak v podmínkách globalizované ekonomiky ztrácí nástroje, s jejichž pomocí by mohl tyto firmy přimět k sociálně citlivému chování.

⁶⁷ Činí tak mimochodem v době, kdy převládá neoliberální požadavek, aby se stát nevměšoval do ekonomiky.

⁶⁸ Blíže k této Dubetově typologii viz Bouffartigue (2004: 26).

Druhou skupinou jsou „les précaires“, tedy podniky střední a menší kategorie závislé na silných exportérech. Nemohou si dovolit sociální citlivost vůči svým zaměstnancům, protože by je to mohlo vyřadit ze soutěže o zakázky firmami první kategorie. Naopak, v rámci svého přežívání na periférii ekonomiky vyžadují od sociálního státu nejruznější zvýhodnění a úlevy. Právě sem směřují například prostředky na rekvalifikaci, dotace na stáže a peníze na podporu aktivní politiky zaměstnanosti.

Třetí skupinu tvoří „les protégés“, veřejný sektor a profese závislé na státu. Tito zaměstnanci v minulosti požívali nejúplnější sociální ochrany, a proto nesou s největší nelibostí každý náznak ústupu od ní. Každý pokus o „modernizaci“ sociálního státu hrozí zhoršit především jejich pozici ve smyslu poklesu zabezpečení a nárůstu nejistoty.

Konečně čtvrtou skupinu představují „les exclus“, to znamená ti, kteří byli již ze společnosti zaměstnání vyvrženi a stali se objekty péče a trvalého, málo úspěšného opětného začleňování do společnosti. I když by potřebovali největší dávky solidarity, žádná z předchozích tří skupin jí nemá na rozdávání.

7.5 Směřujeme k solidární Evropě?

V situaci, kdy nejruznější formy desolidarizace rozkládají systémy pojištění na úrovni jednotlivých států, zaznívají překvapivě hlasy o budování jednotné, sociálně zodpovědné Evropy. Tento požadavek bohužel dosud nepřekročil nějak významněji zcela povrchní úroveň frázevitých deklamací. Evropa zatím nebuduje ani v náznaku jednotný sociální stát. Pouze tu a tam doporučuje jednotlivým zemím minimální sociální standardy, což nikoho nic nestojí, a omezuje se na pokrytí několika málo sociálních rizik vybraných skupin (například zahraničních dělníků).

Nikdo z těch, kdo heslo sociálně solidární Evropy v politických kampaních využívá, se bohužel vážněji nezabývá otázkou, jak dosáhnout solidární Evropy, jestliže solidarita v rámci jednotlivých evropských zemí byla zproblematizována a její rozklad se prohlubuje.

Kdo by měl vlastně být nositelem solidární Evropy? Mají to být velcí finančníci a průmyslníci, kdo bude usilovat o silnou a energickou celoevropskou regulaci poté, co se zbavili mnohem slabší regulace na úrovni národních států? Mají to být mladí lidé, kteří jsou stále méně ochotni přispívat na stárnoucí populaci ve své vlastní zemi, budou se však raději skládat na důchodce v měřítku celoevropském? Budou chtít ti, kdo dosud mají plnohodnotné zaměstnání, přispívat na sociální pojištění masy lidí v zemích, které jako Velká Británie, Španělsko či Nizozemsko vsadily na dílčí a časově omezené pracovní kontrakty?

Pokud by politici, kteří hovoří o budování sociálně zodpovědné Evropy, mysleli své řeči opravdu vážně, museli by se začít důkladněji zabývat dvěma naprosto elementárními otázkami:

Na jaké úrovni lze harmonizovat systémy sociálního zabezpečení v měřítku celé Evropy? Rozhodně by to nemohlo být v intencích modelu skandinávského, protože to by vyžadovalo vysoké zvýšení daní ve většině evropských zemí. Jestliže samotné relativně bohaté skandinávské země mají stále větší problémy s financováním svého systému sociálního zabezpečení, je stěžejší představitelné, že by k tomuto systému mohly přistoupit země výrazně chudší, jichž je v Evropě většina.

Celoevropský sociální systém by ale nemohl být budován ani podle vzoru kontinentálního. Ten je v základech otřesen krizí společnosti zaměstnání. Jestliže bohaté Německo není schopno financovat svůj sociální systém poté, co nezaměstnanost dosáhla určitého bodu, jak by to mohly dokázat země, které mají nezaměstnanost ještě vyšší a produktivitu ekonomiky výrazně nižší než Německo?⁶⁹

V úvahu nepřichází ani model jižní Evropy, protože ten předpokládá, že řadu služeb sociálního zabezpečení plní relativně soudržná a stabilní rodina. Lze spíše očekávat rostoucí křehkost rodiny v zemích jižní Evropy než posilování její soudržnosti v zemích Evropy severní. Nejpravděpodobnější je tedy převzetí modelu liberálního, což by ale pro velkou část zemí Evropy znamenalo sociální regres a pokles sociálního zabezpečení na úroveň nejnižšího společného jmenovatele. I ten by mohl být zachován na dnešní úrovni jen v případě, že bude uspokojivě zodpovězena také následující otázka.

Jak je možné vybudovat sjednocenou Evropu bez sjednocení daní, tedy bez harmonizace daňového systému? Závody ve snižování daní, které mají jednotlivým zemím umožnit nalákat cizí investory, nepřipouštějí myšlenku sociálně solidární Evropy, ale naopak ji diskreditují. Země, která sníží daně pod úroveň ostatních, se chová podobně jako rodina, která zvolí bezdětnost a využívá přitom všech výhod penzijního systému. Taková země má oproti ostatním hned dvojí výhodu. Na jedné straně může příslibem nižších daní připravit o část investorů země, které se do závodu o snižování daní nezapojily. Taková země sníží sice výdaje na vlastní nezaměstnané, avšak ve státech, odkud investory odlákala, budou tyto výdaje naopak zvýšeny.

Země s nižšími daněmi přitom bude mít zpravidla nižší objem prostředků na veřejné výdaje. I když třeba ušetří na výdajích na nezaměstnanost, bude požadovat od Evropské unie dotace do jiných oblastí. Tyto dotace jsou však

hrazeny především z prostředků zemí, které své daně nesnížily. Takové země budou tedy postiženy dvakrát. Budou muset dotovat své chudší sousedy, kteří jim přebírají daňovým dumpingem cizí investory, zvyšují nezaměstnanost, a tedy snižují rozsah zdrojů, z nichž by mohly tyto dotace bohatší země rozdávat.

Hezké řeči o budování solidární Evropy mají dnes podobu utopie. Tato utopie však slouží zároveň jako určitá ideologie. Zejména sociálně demokratičtí politici používají příslib budoucí sociálně zodpovědné Evropy k tomu, aby svým voličům osladili ústup od sociální zodpovědnosti ve vlastní zemi. Systém sociálního zabezpečení se lépe zeštíhluje, osekává, redukuje, prostě „modernizuje“ za předpokladu, že lze voliče uklidňovat představou sociální Evropy, která bude jednou v budoucnu prý mnohem štedřejší, velkorysejší a sociálně bezpečnější (a zároveň paradoxně jistě také modernější), než jsou dnešní národní státy.

Existuje přitom nezanedbatelné riziko, že jediná či převládající forma solidarity, pro kterou se v Evropě reálně vytváří prostor, je solidarita uvnitř celoevropské mocenské elity. „Nebezpečí, že hospodářské a politické elity dají přednost solidaritě v rámci své politické třídy před solidaritou s těmi, které mají zastupovat, se zvyšuje a vyostřuje na celoevropské úrovni“ (Döring 1999: 83).

⁶⁹ Rozšířit německý systém sociálního zajištění jen na evropskou patnáctku by každoročně stálo navíc 500 miliard euro (Schmid 2002: 65).